

Maktabgacha yoshdagi bilingval bolalar kommunikativ-nutqiy rivojlanishining ilmiy-nazariy asoslari

Nosirova Gulira'no Muhammadolimovna –

Farg'ona davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

E-mail: gulihonnosirova21@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8678-4533>

Annotatsiya. Maqolada maktabgacha yoshdagi bilingval bolalarning kommunikativ-nutqiy rivojlanishining ilmiy-nazariy asoslari tahlil qilinadi. Ijtimoiy-madaniy, faoliyatli, psixolingvistik, kommunikativ va lingvodidaktik qarashlar qiyoslanib, ikki tilli rivojlanishni belgilovchi til ekspozitsiyasi, dominantlik, funksional til taqsimoti, kommunikativ muhit, muloqot tajribasi va pedagogik ko'mak omillari tizimlashtiriladi. 5–6 yoshdagi bolalar uchun kommunikativ tashabbus, dialogik hamkorlik, pragmatik moslashuv, narrativ-diskursiv yaxlitlik, kommunikativ uzilishni bartaraf etish va strategik bilingval xatti-harakat rivojlanishning asosiy funksional yo'nalishlari sifatida izohlanadi. Natijada individual til profilini hisobga oluvchi, real muloqotga va bosqichli pedagogik yordamga tayanuvchi ilmiy-nazariy modelning asosiy tamoyillari asoslanadi.

Kalit so'zlar: bilingvizm, maktabgacha yosh, kommunikativ-nutqiy rivojlanish, kommunikativ kompetensiya, til ekspozitsiyasi, dialogik nutq, pragmatika, narrativ, pedagogik ko'mak, individual til profili.

Научно-теоретические основы коммуникативно-речевого развития билингвальных детей дошкольного возраста

Аннотация. В статье анализируются научно-теоретические основы коммуникативно-речевого развития билингвальных детей дошкольного возраста. Сопоставляются социокультурный, деятельностный, психолингвистический, коммуникативный и лингводидактический подходы; систематизируются факторы языковой экспозиции, доминирования, функционального распределения языков, коммуникативной среды, опыта общения и педагогической поддержки. Для детей 5–6 лет коммуникативная инициатива, диалогическое сотрудничество, прагматическая адаптация, нарративно-дискурсивная целостность, преодоление коммуникативного разрыва и стратегическое билингвальное поведение рассматриваются как основные функциональные направления развития. Обосновываются принципы научно-теоретической модели, учитывающей индивидуальный языковой профиль ребёнка, реальные ситуации общения и поэтапную педагогическую поддержку.

Ключевые слова: билингвизм, дошкольный возраст, коммуникативно-речевое

*развитие, коммуникативная компетентность, языковая экспозиция, диалогическая
речь, прагматика, нарратив, педагогическая поддержка, языковой профиль.*

Scientific and theoretical foundations of communicative and speech development in bilingual preschool children

Annotation. *The article analyzes the scientific and theoretical foundations of communicative-speech development in bilingual preschool children. Sociocultural, activity-based, psycholinguistic, communicative, and language-didactic perspectives are compared, while language exposure, dominance, functional language distribution, communicative environment, interactional experience, and pedagogical support are systematized as major developmental factors. For children aged 5–6, communicative initiative, dialogic cooperation, pragmatic adaptation, narrative-discursive coherence, repair of communication breakdowns, and strategic bilingual behavior are interpreted as key functional dimensions. The study substantiates the principles of a theoretical model that considers the child's individual language profile, authentic interaction, and gradually reduced pedagogical support.*

Keywords: *bilingualism, preschool age, communicative-speech development, communicative competence, language exposure, dialogic speech, pragmatics, narrative, pedagogical support, language profile.*

KIRISH

Ko'p tilli ijtimoiy muhitda ulg'ayayotgan bolalarning kommunikativ-nutqiy rivojlanishi zamonaviy maktabgacha ta'limning muhim ilmiy-amaliy masalalaridan biridir. Bilingval bola ikki tilni alohida "ikki tizim" sifatida emas, o'zining oila, ta'lim, o'yin va kundalik muloqot tajribasi bilan bog'langan kommunikativ repertuar sifatida egallaydi. Shu sababli bolaning rivojlanishini faqat bitta tildagi lug'at yoki grammatika natijalari asosida tavsiflash yetarli bo'lmaydi.

5–6 yosh davri maktabga tayyorgarlik, mustaqil dialog, voqeani izchil bayon qilish, suhbatdoshga moslashish va muloqotdagi qiyinchiliklarni bartaraf etish ko'nikmalari faol rivojlanadigan bosqichdir. Bilingval muhit ushbu jarayonga qo'shimcha imkoniyat va murakkabliklar olib kiradi: bola turli suhbatdoshlar bilan turli til va strategiyalardan foydalanishi, tillar o'rtasida funksional taqsimot hosil qilishi mumkin. Shu bois kommunikativ-nutqiy rivojlanishning ilmiy-nazariy asoslarini aniq belgilash pedagogik metodikani loyihalash uchun zarurdir. Maqolaning maqsadi maktabgacha yoshdagi bilingval bolalar kommunikativ-nutqiy rivojlanishini tushuntiruvchi asosiy nazariy yondashuvlarni umumlashtirish, rivojlanishga ta'sir etuvchi omillar va funksional ko'nikmalarni tizimlashtirish hamda pedagogik tashkil etish uchun metodologik tamoyillarni asoslashdan iborat. Shuningdek, bilingval bolaning kommunikativ-nutqiy rivojlanishini tahlil qilishda til ekspozitsiyasi, ya'ni har bir til bilan kundalik aloqa miqdori va sifati, oiladagi til muhiti, maktabgacha ta'lim tashkilotida qo'llaniladigan til hamda tengdoshlar bilan muloqot xususiyatlarini hisobga olish muhimdir. Chunki bolaning bir tildagi nisbatan cheklangan lug'ati uning umumiy kommunikativ salohiyati pastligini anglatmaydi. U boshqa til resurslari, noverbal vositalar, parafraz, aniqlashtirish yoki kod almashtirish orqali kommunikativ maqsadga erishishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan, bilingval bolalarning kommunikativ-nutqiy rivojlanishini baholash va rivojlantirishda ko'p komponentli hamda funksional yondashuv zarur. Bunda nutqni tushunish, fikrni ifodalash, dialogni davom ettirish, izchil hikoya yaratish va kommunikativ qiyinchilikni bartaraf etish kabi ko'nikmalar o'zaro bog'liq holda ko'rib chiqilishi lozim. Bunday yondashuv bolaning real kommunikativ

imkoniyatlarini chuqurroq ochish va individual rivojlanish ehtiyojlariga mos pedagogik yordamni belgilash imkonini beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Kommunikativ-nutqiy rivojlanishni ijtimoiy o'zaro ta'sirdan ajratib bo'lmaydi. Vygotskiyning ijtimoiy-madaniy yondashuvi yuqori psixik funksiyalar avvalo ijtimoiy hamkorlikda shakllanib, keyinchalik individuallashtirilishini asoslaydi [1]. Maktabgacha ta'lim nuqtayi nazaridan bu g'oya kattalar va tengdoshlar bilan maqsadli dialog, birgalikdagi o'yin va bosqichli pedagogik ko'makni rivojlanishning muhim sharti sifatida ko'rishga imkon beradi. Psixolingvistik tadqiqotlarda esa bolaning har bir til bilan aloqa darajasi, til kirishining miqdori va sifati, uy va ta'lim muhitidagi til taqsimoti kabi omillar markaziy o'rin tutadi. Hoff va hammualliflar dual language exposure rivojlanish sur'atlari bilan bog'liqligini ko'rsatgan [2]. Thordardottir 5 yoshli bolalarda muayyan tilga ekspozitsiya miqdori shu tildagi lug'at natijalari bilan uzviy aloqador ekanini aniqlagan [3]. Paradis va Jia uzoq muddatli ikkinchi til rivojida ham til muhiti omillari individual farqlarni tushuntirishda muhim bo'lib qolishini ko'rsatgan [4].

Bilingval bolalarni baholashga oid ishlar bir tilli me'yorlarni ehtiyotkorlik bilan qo'llash zarurligini ko'rsatadi. Bedore va Peña tipik bilingval variativlikni til buzilishidan farqlashda ikki til tajribasi va cross-linguistic dalillarni hisobga olishni tavsiya qiladi [5]. Peña, Bedore va Kester ikki tilda olingan semantik ma'lumotlar ayrim diagnostik vaziyatlarda bir tildagi natijadan ko'ra aniqroq tasniflash berishini ko'rsatgan [6]. Maqola nazariy-tahliliy tadqiqot sifatida qayta tuzildi. Dastlabki hujjatdagi ilmiy-nazariy qarashlar, milliy kontekst va pedagogik tamoyillar saqlandi, biroq takroriy va tavsifiy qismlar IMRAD mantiqiga ko'ra qayta guruhlandi. Qiyosiy tahlil, konseptual umumlashtirish va strukturaviy modellashtirish asosiy metodlar sifatida qo'llandi. Tahlil jarayonida bilingval rivojlanishning ayrim ko'rsatkichlarini alohida emas, balki o'zaro bog'liq tizim sifatida talqin qilish tamoyiliga amal qilindi. Xususan, til ekspozitsiyasi, kommunikativ vaziyat, suhbatdosh xususiyati, til dominantligi va bolaning individual til tajribasi kommunikativ-nutqiy ko'nikmalarning namoyon bo'lishiga ta'sir qiluvchi asosiy omillar sifatida ajratildi. Shu asosda maktabgacha yoshdagi bilingval bolalarning nutqiy faoliyatini faqat lug'at boyligi yoki grammatik aniqlik bilan emas, balki mazmunni tushunish, fikrni ifodalash, dialogni boshqarish, narrativ yaxlitlikni ta'minlash va kommunikativ qiyinchiliklarni bartaraf etish qobiliyatlari orqali kompleks baholash zarurligi asoslandi. Metodologik jihatdan tadqiqotda funksional yondashuv ustuvor qo'llanildi. Bunda bolaning ma'lum til birligini bilishi emas, balki undan real muloqot vaziyatida qanday foydalanishi asosiy tahlil birligi sifatida qabul qilindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tahlil natijasida bilingval bolaning kommunikativ-nutqiy rivojlanishini uch darajadagi o'zaro bog'liq tizim sifatida talqin qilish taklif etiladi.

Birinchi daraja – rivojlanish shartlari: til ekspozitsiyasi, oiladagi va ta'lim muhitidagi tillar taqsimoti, suhbatdoshlar doirasi, bolaning motivatsiyasi va kommunikativ xavfsizlik.

Ikkinchi daraja – pedagogik mexanizmlar: real muloqotga yo'naltirilgan vazifalar, dialogik kitob o'qish, syujetli-rolli o'yin, hamkorlikdagi hikoya yaratish, multimodal tayanchlar va scaffolding.

Uchinchi daraja – kuzatiladigan funksional natijalar: kommunikativ tashabbus, dialogik hamkorlik, pragmatik moslashuv, narrativ-diskursiv yaxlitlik, kommunikativ uzilishni bartaraf etish va strategik bilingval xatti-harakat.

Kommunikativ tashabbus bolaning suhbatni boshlashi, savol berishi, fikr bildirishga intilishi va muloqotni davom ettirishga bo'lgan faol pozitsiyasini ifodalaydi. Dialogik hamkorlik suhbatdosh replikasiga mazmunan javob berish, navbatni saqlash, mavzuni

davom ettirish va sherikning fikrini hisobga olish bilan bog'liq. Pragmatik moslashuv esa bolaning kim bilan, nima maqsadda va qanday vaziyatda gaplashayotganini hisobga olgan holda nutqiy vositalarni tanlay olishini anglatadi. Narrativ-diskursiv yaxlitlik voqea strukturasini saqlash, ketma-ketlik va sabab-oqibatni ifodalash, tinglovchi uchun yetarli referensial aniqlik yaratish bilan tavsiflanadi. Kommunikativ uzilishni bartaraf etish bola tushunilmaganda fikrini qayta ifodalashi, takrorlashi, qo'shimcha izoh yoki yordam so'rashi orqali namoyon bo'ladi. Strategik bilingval xatti-harakat esa bolaning mavjud ikki tilli repertuaridan vaziyatga mos ravishda foydalanishini qamrab oladi. Yow, Tan va Flynnning natijalari kod almashtirishni kontekst va kommunikativ maqsaddan uzib talqin qilish mumkin emasligini ko'rsatadi [7].

1-jadval.

Bilingval bolalar kommunikativ-nutqiy rivojlanishining nazariy asoslari va pedagogik implikatsiyasi

Nazariy yo'nalish	Markaziy g'oya	Bilingval rivojlanishga tatbiqi	Pedagogik xulosa
Ijtimoiy-madaniy	Rivojlanish ijtimoiy o'zaro ta'sirda vositalanadi	Muloqot va hamkorlik ikki til resurslarini funksional faollashtiradi	Kattalar/tengdoshlar bilan dialog va bosqichli ko'mak
Psixolingvistik	Til tajribasi va ekspozitsiya natijalarga ta'sir qiladi	Har bir til bo'yicha natija individual til profiliga bog'liq	Til biografiyasi va ekspozitsiyani diagnostikada hisobga olish
Kommunikativ-faoliyatli	Til faoliyatda va maqsadli vazifada o'zlashtiriladi	Ko'nikma real suhbat, hikoya va muammo yechishda namoyon bo'ladi	O'yin, dialog, axborot bo'shlig'i, rolli vaziyatlar
Lingvodidaktik	Mazmun, vazifa va yordam bolaning rivojlanish darajasiga moslanadi	Ikki til resurslaridan maqsadli foydalanish qo'llab-quvvatlanadi	Differensial topshiriq, multimodal tayanch, scaffolding
Diagnostik	Bir manba bolaning to'liq profilini bermaydi	Ikki til, turli vazifa va tabiiy muloqot dalillari qiyoslanadi	Ko'p manbali va dinamik baholash

Jadvaldagi yondashuvlar bir-birini inkor etmaydi. Aksincha, ular bolaning nutqiy rivojlanishini "faqat til" yoki "faqat muhit" bilan tushuntirishdan ko'ra, shaxs-faoliyat-muhit-pedagogik yordam tizimida talqin qilish imkonini beradi. Shu tizimdan kelib chiqib, maktabgacha ta'limda individuallashtirish, kommunikativlik, faoliyatga yo'naltirilganlik, bosqichlilik, differensial yondashuv, integrativlik va tabiiy kommunikativ muhit tamoyillari yetakchi metodologik yo'nalishlar sifatida ajratiladi.

Bilingval bolalarning nutqiy rivojlanishida individual variativlik juda yuqori bo'lishi mumkin. Bola bir tilni oilada, ikkinchisini bog'cha yoki tengdoshlari bilan muloqotda faolroq ishlatishi, ayrim mavzularni bir tilda kengroq ifodalashi mumkin. Bunday funksional taqsimot "kuchli-kuchsiz til" kabi soddalashtirilgan yorliqlardan ko'ra aniqroq tahlilni talab qiladi. Til ekspozitsiyasining miqdori muhim bo'lsa-da, uning sifati, suhbatdoshning til kompetensiyasi va faol muloqot imkoniyati ham ahamiyatlidir. Pedagogik muhitning vazifasi ikki tilni majburan tenglashtirish emas, bolaning mavjud repertuarini kommunikativ maqsadga xizmat qildirish va yangi vositalar bilan boyitishdan iborat. Dialogik kitob o'qish, syujetli-rolli o'yin va hamkorlikdagi hikoya yaratish kabi faoliyatlarda pedagog avval savol, vizual tayanch, model replikalar yoki tanlov variantlari bilan ko'mak beradi; keyin bola mustaqillashgani sari yordam kamaytiriladi. Bunday scaffolding Vygotskiy yondashuvi

bilan uyg'un holda rivojlanishni bolaning mavjud imkoniyati va yaqin rivojlanish zonasi o'rtasida tashkil etishga yordam beradi [1].

Diagnostika ham tabiiy kommunikativ faoliyatga yaqinlashtirilishi kerak. Strukturaviy topshiriqlar muayyan ko'nikmani aniq kuzatishga xizmat qilsa, erkin o'yin va dialogda bolaning spontan strategiyalari ko'rinadi. Ota-ona bilan qisqa til biografiyasi, pedagog kuzatuvi, hikoya tuzish, dialogik vaziyat va kommunikativ muammo topshirig'ini birlashtirish bolaning holatini ko'p qirrali talqin qilish imkonini beradi. Mazkur maqolaning chegarasi shundaki, taklif etilayotgan ilmiy-nazariy model empirik samaradorlik natijasi sifatida taqdim etilmaydi. Keyingi tadqiqotda turli bilingval juftliklar, turli ekspozitsiya profillari va maktabgacha ta'lim sharoitlarida modelning tushuntirish imkoniyati tekshirilishi, diagnostik indikatorlar ekspert va kognitiv sinovdan o'tkazilishi lozim.

XULOSA

Maktabgacha yoshdagi bilingval bolalarning kommunikativ-nutqiy rivojlanishi lingvistik, psixolingvistik, ijtimoiy va pedagogik omillarning o'zaro ta'siri asosida shakllanadigan murakkab jarayondir. 5–6 yosh davrida kommunikativ tashabbus, dialogik hamkorlik, pragmatik moslashuv, narrativ-diskursiv yaxlitlik, kommunikativ uzilishni bartaraf etish va strategik bilingval xatti-harakatni bir-biri bilan bog'liq funksional yo'nalishlarda rivojlantirish maqsadga muvofiq. Pedagogik tizim individual til profilini hisobga olishi, real muloqotga asoslangan vazifalardan foydalanishi, bosqichli ko'makni tashkil etishi va ko'p manbali diagnostikaga tayanishi kerak. Bunday yondashuvning bosh maqsadi bolani tillardan birida "kuchli" yoki "zaif" deb tasniflash emas, balki uning ikki tilli kommunikativ resurslarini samarali ishga solishi va tobora mustaqil muloqot subyektiga aylanishi uchun sharoit yaratishdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes / Eds. M. Cole, V. John-Steiner, S. Scribner, E. Soubelman. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
2. Hoff E., Core C., Place S., Rumiche R., Señor M., Parra M. Dual language exposure and early bilingual development // Journal of Child Language. – 2012.
3. Thordardottir E. The relationship between bilingual exposure and vocabulary development // International Journal of Bilingualism. – 2011.
4. Paradis J., Jia R. Bilingual children's long-term outcomes in English as a second language: Language environment factors shape individual differences in catching up with monolinguals // Developmental Science. – 2017. – Vol. 20. – Article e12433.
5. Bedore L. M., Peña E. D. Assessment of bilingual children for identification of language impairment: Current findings and implications for practice // International Journal of Bilingual Education and Bilingualism. – 2008. – Vol. 11, No. 1. – P. 1–29.
6. Peña E. D., Bedore L. M., Kester E. S. Assessment of language impairment in bilingual children using semantic tasks: Two languages classify better than one // International Journal of Language & Communication Disorders. – 2016. – Vol. 51, No. 2. – P. 192–202.
7. Yow W. Q., Tan J. S. H., Flynn S. Code-switching as a marker of linguistic competence in bilingual children // Bilingualism: Language and Cognition. – 2018. – Vol. 21, No. 5. – P. 1075–1090.
8. Qurbonova M. A. O'zbek bolalar nutqi leksikasining sosiopsixolingvistik tadqiqi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2014. – 128 b.
9. Komilova D. A. Maktabgacha yoshdagi bolalarda kommunikativ kompetensiyani shakllantirishga oid nazariyalar // Zamonaviy ta'lim. – 2021. – № 4 (101).